

A MAGYAR NEMZETI NYELV ÉRLELŐDÉSE A FELVILÁGOSODÁSTÓL A FORRADALOMIG

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A kuruc kor után hanyatlásnak indult a magyar nyelv. Már nem beszélnek magyarul az országgyűlésen, a közigazgatásban, a törvénykezésben stb. A köznemesség még a magánéletben is szívesen társalgott latinul nemre való tekintet nélkül. A főnemesség viszont előbb elfranciásodott, majd németté vált.¹

A tudományos és az irodalmi magyarnyelvűsödés már 1772-ben megkezdődött Bessenyei György fellépésével, noha a magyar nyelv akkor még „némileg alkalmatlan” volt a tudomány és az irodalom hordozására. A szatmári béke előtt már volt magyar nyelvű tudományosság, de ismét a latin került előtérbe a tudományokban. A XVIII. század végén megkísérlik a visszamagyarosítást.² Magyar nyelvű írásbeliség, sőt irodalmi élet is van 1795 előtt, de nincs magyar nemzeti nyelv, hiszen a magyarnyelvűség nem terjed ki az államigazgatásra, az iskolázásra, a tudományra, nincs nagy publicitású sajtó és színház, sőt az a művelt réteg is hiányzik, amellyel a nemzeti nyelv a nyelvjárások fölé emelkedhetne.³

Azokban az országokban, ahol a római katolikus egyház tanítását fogadták el (így Magyarországon is) a latin lett hivatalos nyelv a középkorban. Maga az egyház 1080-ban nyilvánította hivatalos nyelvévé a latint VII. Gergely pápa alatt. Ez volt a nemzetközi kapcsolatok nyelve, ezen művelték a tudományokat, írták a törvényeket, az okiratokat stb. Az egyetemességre törekedő katolikus egyház nem mellőzhette „az egységes nyelv használatában rejlő erőt”.⁴ Magyarországon Szent István tette a latint hivatalos nyelvvé, a közfelfogás szentesítette ezt az Európa-szerte általános gyakorlatot. A latinnyelvűség nagy akadálya volt a nemzeti nyelv kifejlődésének, de egyébként sem ismerték fel ennek jelentőségét.⁵ A latin nyelv szinte mindegyik európai országban kizárólagos nyelve volt a hivatalos életnek, és csak ott szakadt vége uralmának,

ahol megerősödött a nemzeti nyelvű irodalom. Magyarországon maradt érvényben legtovább a „deák” nyelv használata a XIX. század derekáiig.⁶ „Mekkora elernyedés vehetett erőt a magyarságon – tűnődik Rábel László –, hogy csak akkor eszmélt kötelessége tudtára, mikor más országokban már el is felelték a latin nyelvet.”⁷ Egyes országokban viszonylag korán a nemzeti nyelvet emelték hivatalossá. Angliában III. Edward (1327–1377) uralkodása alatt vált hivatalos nyelvvé az angol (noha már a VI. századtól fogva szokás volt a latinon kívül népnyelven is írásba foglalni a törvényeket). Franciaországban I. Ferenc király tette hivatalossá a franciát (1539-ben). Spanyolországban III. Ferdinánd (1217–1252) idején került a latin helyébe a spanyol. A német nyelv csak a XVII. század elején válik a törvényhozás és a közhivatalok nyelvévé.⁸

Az, hogy a közigazgatásnak és a kiváltságos osztályok társadalmi érintkezésének a latin volt a nyelve Magyarországon, Szekfű Gyula szerint megkönnyítette „a rendiség nem magyar elemeinek a magyarsághoz simulását”. A rendi kérdések nemzetiségi különbség nélkül egyesítették az embereket, így befogadóképes, termékeny talaj alakult a következő korszak nemzeti gondolatai számára. Így érthető, hogy egyes nemzetiségek (német, szlovák, ruszin) már Lipót korában is támogatták a magyar nemzeti törekvéseket.⁹

A nemesség inkább akadályozta, mint segítette az európai államok modernizálását – állapítja meg Szekfű –, önként nemigen egyeztek volna bele előjogaik megszüntetésébe. A vármegyei urak látóköre nem terjedt messzire, nem tudtak az európai élet változatosságáról, meg voltak elégedve helyzetükkel. Az első lökések Magyarország átalakítására mégis a nemesektől jött, olyanoktól, akiknek anyagi helyzete szegény volt ugyan, műveltségzomja viszont annál nagyobb.¹⁰ A főnemesek többé-kevésbé elszakadtak a nemzettől, rájuk nem lehetett számítani az ország felvirágoztatásában: „Különösen bensővé alakult a viszony a királyi udvar és a magyar főnemesség közt. A mánások Bécsbe költözvén, az ottani udvari követelményeknek alávetették magukat, műveltségük átalakult, s nemsokára minden kapcsolatukat elvesztették a honi rögön visszamaradt nemességgel. Ez utóbbi Mária Terézia uralkodása végén körülbelül 65 000 családból állott, s így már számánál fogva is hivatottnak érezhette magát arra, hogy a főnemességtől függetlenül is vállalain hordozza a rendi nemzet fejlődését.”¹¹

Először azok a fiatal nemesek ismerték fel a magyarság műveltségbeli lemaradását, akik testőri szolgálatot teljesítettek Mária Terézia udvarában. A magyar nemzeti gondolatot átvette tőlük „egy szegény felsőtiszai nemesember”, Kazinczy Ferenc, aki fiatal korában „II. József emberi felvilágosodásának lelkes híve” volt. A német irodalom mintájára akart „előkeltő tartalmú” magyar irodalmat létrehozni.¹² Vezetésével a fordítás talaján bontakozik ki a nyelv-

újítás első korszaka. Különbféle irodalmi műveket fordítanak le és dolgoznak át, külföldi híreket ollóznak és magyarátnak, miközben fokozatosan tudatosodik bennük, hogy szükösek a magyar nyelv lehetőségei, stílusuk darabos marad. A fordítás a polgárosodottabb külföldi gondolkodást szeretné magyarra ültetni, ezért is szükség van a nyelv meglevő készletének bővítésére, újítására.¹³ Kazinczy mérsékeltebben újít, Bartzafalvi merészebben. Sokan Bartzafalvi ellen fordulnak, maga Kazinczy is megrója túlzásaiért. Gúnylevelek marasztalják el az újító törekvéseket, az ortológus debreceni Grammatika 1795-ben lezárja a vitát. Ebben az évben nemcsak a nyelvbeli újító mozgalom szenved vereséget, hanem a politikai is. Martinovics Ignácék elfogatása és elítélése lecsendesíti a rendeket.¹⁴

„A fejlődés már nálunk is felveti a nemzetté alakulás kérdését – mondja Deme László –, de az országnak gyarmati kiszolgáltatottsága folytán a polgárvá és a függetlenné alakulás egyaránt súlyos akadályok előtt áll. Ebből érthető, hogy egészen 1848-ig elválaszthatatlanul összefonódva jelentkezik a nemzeti függetlenségnek és a tökéletes termelési mód kialakulásának kérdése.”¹⁵ A nemzetté válásnak egyik alapvető tényezője a nyelvkérdés megoldása. A XVIII. században Bécs a magyar nyelv megsemmisítésére törekszik. Az iskolákban még tantárgyként sem szerepel a magyar. Aki nem tud németül, nem viselhet hivatalt, miután 1784-ben II. József az ország hivatalos nyelvét teszi a németet. A vármegyék gyűléseiken tiltakoznak a király rendelete ellen (még Zágráb megye vagy a szlováklakta Trencsén megye is).¹⁶ II. József nyelvrendelete a közszolgálat, az iskola és az egyház nyelvét egy tollvonással németté akarja tenni, mint ahogyan Franciaországban a francia a hivatalos (de tegyük hozzá, hogy a közhiedelemmel ellentétben ott is vannak más nyelvű nemzetiségiek, provanszálók, bretonok stb.). A felháborodott rendek kezdetben a régi jó latint védik a némettel szemben, a magyar csak később, 1790-ben jut eszükbe – mondja Szekfű.¹⁷ 1790-ben a rendek követelik, hogy a magyar nyelv legyen hivatalos, a király és a királyi család tanuljon meg magyarul, a politikai, a kamarai és a katonai nyelvhasználat magyar legyen, a törvényhatóságok magyarul is írhasanak a felsőbb hatóságoknak, az oktatás a harmadik gimnáziumi osztályáig magyarul folyjon. Akkor azonban ebből nem lett semmi.¹⁸

A megyék 1790 és 1792 között magyarul küldik el beadványaikat a felsőbb hatóságoknak, utóbb azonban vissza kell térniük a latinhoz, sőt azokat a dokumentumokat is újra meg kell írniuk latinul, amelyeket magyarul készítettek el. A tárgyalások nyelve azonban marad a magyar. Erdélyben már 1790 előtt is magyarul leveleztek a megyék és a székek. Noha 1792-ben engedélyezi a hatóság, hogy az országgyűlési jegyzőkönyveket két nyelven, magyarul és latinul írják, ténylegesen csak 1805 után kerül erre sor.¹⁹ Az 1805. évi IV. törvénycikk a magyar nyelv használatát is megengedte a megyei hivataloknak

(a latinon kívül). A megyék örültek az újításnak, némelyik azonban ellenezte (mint például Bács megye – ezt sajnálattal kell tudomásul vennünk). A kezdeményező Pest megye volt, körlevélben szólította fel a többi megyét a magyar nyelv használatára.²⁰ A dolog horderejének megítéléséhez tudnunk kell, hogy Magyarország igazgatásában a XIX. század elején a rendek és a bécsi kormány osztozkodtak. 1800 körül az országnak 3400 polgári államhivatalnok volt, a vármegyei szervezetben pedig 5500 hivatalnok szolgált. A vármegyék mindegyike kis rendi államot alkotott (saját bíraskodás, pénzügyigazgatás, házi-pénztár, rendőrség). Az adószedés, a katonaaállítás, a hadsereg élmezése is a vármegyei közigazgatás feladatai közé tartozott.²¹

1805-ben sok nehézséggel járt a magyar nyelvre való áttérés a hivatalokban. Tudtak ugyan a tisztviselők magyarul, de nem voltak meg a szükséges szakki-fejezések. Némelyik megye tisztí szótárat íratott (Pest, Veszprém, Zala, Borsod, Baranya), Bihar megye terminológiai megállapodást kezdeményezett közös bizottságok révén, de a kormány ezt meghiúsította.²² A tisztí szótárak összeállításában neves nyelvtudósok segédkeztek: Révai Miklós (Pest), Verseggy Ferenc (Zala), Pápay Sámuel (Veszprém), Budai Ézsaiás (Bihar). Rábel szerint a legkiválóbb mű Pápayé (*Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések gyűjteményével*, 1807), többnyire régi jó kifejezéseket újított fel benne.²³ A tisztí szótárak alkalmazása abban az időszakban történt, amikor a nyelvtudósok és az írók a leghevesebben vitáztak a nyelvújítás kérdésein. A hivatalos stílus akkor inkább darabos volt, mint magyartalan, „a németességnek még alig van nyoma”. A magyar hivatalos nyelv főleg a Bach-korszakban romlott meg – állítja Rábel.²⁴

„A magyar nyelv a latinnak politikai uralma miatt fejlődésében hátramaradván, akkori állapotában nem volt képes modern irodalmi tartalom kifejezésére” – állapítja meg Szekfű.²⁵ Kazinczy ezt felismerte, életét a nyelvi és az irodalmi megújításra tette fel. Ennek első állomása a szókinccs átalakítása volt. Törekvéseibe bevonta „a nemzet művelődésre kész tagjait”. Eszméivel rendkívül nagy hatást ért el, bár – Szekfű szerint – „tulajdonképpen nem volt igazi alkotó művész”. A konzervatívok támadást intéztek ellene, hogy megveti az ősi nyelvet, hazafiatlan stb. Ő azt a bevált régi elvet alkalmazta, hogy „a magyar fejlődés hátramaradása és elmaradása esetén nyugati kultúra beoltásával gyógyítandó”. Úgyhogy szorgalmasan fordította magyarra a német irodalom nagyjait.²⁶ Rábel László szerint a nyelvújításra főleg azért volt szükség, hogy megfelelő eszköze legyen a nyelv a nemzet harcának: „... nálunk a nyelv írók hiányában megmerevedett, mint maga a nemzet, amely rendi kiváltságainak fenntartásával vélte betölteni egész hivatását. Amiként azonban a politikai nemzetnek át kellett alakulnia, hogy a rendiség romjain az egyéni szabadság

és jogegyenlőség új korszaka következék el: hasonlókép meg kellett ifjodnia a nyelvnek is, hogy a magyar faj megmaradásának és nemzeti megerősödésének munkáló eszközévé válhasson.”²⁷ A magyar irodalmi nyelv tehát nem olyan arisztokratikus fogantatású, mint a francia és az angol (amely a királyi udvar nyelvhasználatán alapul), a mi nemzeti nyelvünk éppen az uralkodóház akarata ellenében jött létre, Bárczi szerint a demokrata értelmiség alkotta meg a polgárosodó nemességgel együtt.²⁸ A magyarság vezető rétegeinek zöme a XIX. század első évtizedeiben a nyelvért folytatott harcot, ez közjogi, illetve rendi jogi természetű volt. A harmincas évek elején ezt a reformtörekvések váltják fel. A nyelv már kevésbé az ellenállás és a helytállás eszköze, szerepe dinamikussá válik, belső hatalom lesz – mondja Pais Dezső.²⁹ Deme László szerint az abszolutizmus korának és a reformkornak egy látszólagos reménytelen helyzetből kellett kiutat találnia, meg kellett oldania a nyelv paradox helyzetét: „Jellegében is, jogaiban is nemzeti nyelvet kellett kovácsolni abból, ami a korszak kezdetén még egyik tekintetben sem volt annak nevezhető. De jellegének szabad fejlődését jogainak korlátozottsága, jogainak érvényesítését jellegének hiányossága gátolta.”³⁰

A nemzeti nyelv a nemzet nyelvi egységének a biztosítója – állapítja meg Pais Dezső. Szerinte a nemzeti nyelv a népi nyelvvel szemben nem abban új, hogy eltűnnek az addigi különbségek vagy jelentősen meggyengülnek, hanem hogy kialakul benne egy területhez és osztályhoz nem kötött forma, a nemzeti irodalmi nyelv, és ez országos főtípussá válik.³¹ A nemzetté fejlődés kezdetén csupán szemléleti átalakulásról van szó, „a kialakuló irodalmi nyelv először csak szubjektíve fő típusa a nemzeti nyelvnek, és szubjektív egy ideig a nyelvjáráások lejjebb süllyedése is”. Miután azonban a nemzeti műveltségnek egyetlen hordozója lesz az irodalmi nyelv, objektíve is fő típusá válik.³² Deme szerint „némi általánosítással azt mondhatnók, hogy a népi nyelv a sokféleség egysége, mert több önálló, bár egymáshoz igen közel álló nyelvi rendszer (. . .) él egymás mellett; a nemzeti nyelv ezzel szemben az egység sokfélesége, mert egy már közössé, eggyé forrott és normával is rendelkező egységes alakulaton belül még zavartalanul élnek tovább a nem lényegbe vágó, de mégiscsak észlelhető területi különbségek”.³³ Deme úgy véli, hogy a nemzeti nyelvként megjelölhető nyelvtípust „jellegében csak a nyelvújítási kor harcai (1805–1825) alakítják ki és szilárdítják meg; funkciójában pedig csak a reformkor (1825–1848) tudja egyetemessé, egyetlenként elismertté felemelni”.³⁴

A húszas években az addiginál is fokozottabban jut kifejezésre a magyar nyelvűség igénye, és párosul a nemzetállam létrehozásának gondolatával.³⁵ Nyilvánvaló, hogy egy nemzetállamnak már nem felel meg, hogy holt nyelv legyen benne a hivatalos. Az abszolutizmus korában, 1825-ig főleg az irodalmi nyelv kiművelésére törekedtek, hogy gazdagítsák a szókincset és a kifejezés-

készletet, hogy megújítsák a stílust, a magyar irodalmi nyelvet olyan szintre sikerült helyezni, hogy kétségtelenné vált: a magyar nyelv alkalmas arra, hogy hivatalos legyen.³⁶ Az országgyűlések újraindításával (1825-től) ismét megindult politikai téren is a harc a magyar nyelv jogaiért. Kölcsey Ferenc és társai a politikai életben is küzdelmet folytattak, hogy a magyar nyelv hivatalossá váljék. Az irodalmi színtérről átléptek a politikaira.³⁷ Kölcsey a magyar nyelv ügyében mondott szónoklatában (1833) szembeszáll a latin nyelvet védő főrendekkel: „Nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből olyan szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a demokrátiától félnek, ha az anyai nyelv felemeltetik?”³⁸ Wesselényi Miklós báró annak fontosságát hangsúlyozza, hogy a magyar nemzeti nyelvvé váljon: „... minden igaz magyar fájdalmasan néz, hogy nyelve mindaddig más elsősége alatt nyögő, s csak túrt, tolerált nyelv leszen, amíg diplomatikaivá nem válik, mélyen érzi, hogy csak népnyelv az, s nem nemzeté, mely a nemzeti lét műveit nem folytatja”.³⁹ Wesselényi szerint a törvények akkor lesznek igazán érthetők a polgár számára, ha a saját nyelvén olvashatja őket: „Törvényre nézve legszükségesebb, hogy azt mindenki értse, tudja, és csak az az ország lehet biztosan boldog és csendes, melynek törvénye polgárai szívébe van metszve, s minden korbeliek tudása s érzése tárgyává válik, – és lehet-e azt másképp eszközölni, mintha a törvény a nemzet élő nyelvén van írva?”⁴⁰

Miután 1825-ben felújulnak a gazdasági és politikai küzdelmek, felélénkül a magyar államnyelvért való harc. Az uralkodóház engedélyezi az MTA megalapítását, ez a magyar nyelvnek is egyik diadala. A nemesség követeli az állami élet teljes magyar nyelvűségét (1826), újabb tanítóképzőket alapít a magyar nyelvű tanítás szükségleteire. A megyei közigazgatásból kiiktatják a latin nyelvet: magyarra cserélik az útmutató táblákat, a határoszlopok feliratait, a cégtáblákat stb.⁴¹ Az iskolák fejlesztésére a megyék önkéntes adókat rónak ki a nemesekre, Bars megye bevezeti az általános tankötelezettséget. A hatóság idővel tudomásul veszi az iskolák önkényes magyarosítását, 1844 után az egyetem is magyar nyelvűvé válik.⁴² Az 1830. évi VIII. törvénycikk szerint állami hivatalt csak magyarul tudó személy viselhet, a pereket magyarul lehet lefolytatni a törvényszékeken. Az 1836. évi III. törvénycikk a magyar nyelv használatát a kúriánál és a tábláknál folyó perekre is kiterjesztette, valamint kimondta, hogy a törvényeket magyarul kell megszerkeszteni. Az 1840. évi VI. törvénycikk az országgyűlési és a törvényhatósági felterjesztéseknek is biztosította a magyar nyelvűségét.⁴³ A harmincas évek elején tehát megindul az államigazgatás magyar nyelvűsödése, és 1836-ra általánossá válik a magyar nyelv használata. A magyar államnyelv eszméje 1844-ben valósul meg (a II. törvénycikk által). Problémák persze jelentkeznek, a magyar nyelvű útleveleket például nem mindenütt akarják elfogadni, Magyarország viszont a német

nyelvűeket utasítja vissza; sokat vitáznak azon, hogy sérti-e a felségjogot a megyei pecsétek magyar nyelvű felirata stb.⁴⁴ Vagy egy beszédes eset: Pozsony megye megtagadja a hadiadó beszállítását, mert a hadsereg német nyelvű nyugtát akar adni róla.⁴⁵ A tiszti szótárakat más szótárak és kézikönyvek követik a reformkor idején. Pl. *Tudományos Mesterszókönyv* (1826), *Polgári és Peres Szótár* (1827), *Honni Törvényosztár* (1830), *Váltójog* (1832), *Műszókönyv* (1833), *Magyar Törvénykezési Szótár* (1837), *Törvénytudományi Műszótár* (1843), *Hivatalos Műszótár* (1845).⁴⁶

A reformkor befejezte azt, amit az előző korszak elkezdett a nyelvet illetően. Erről Deme így nyilatkozik: „A nyelvújítási harcok során megteremtett és kicsiszolt nyelvi formát, amely a legjobb hagyományokat és a leghaladóbb törekvéseket egyesítette magában, s amelyet a reformkor előtti évtizedek tettek jellegében alkalmassá a nemzetivé válásra, a reformkor funkciójában véglegesen a táji változatok fölé emelte, az egész nemzeti műveltségre, az egész igényes írásbeliségre kiterjesztette, felemelte nemzeti irodalmi nyelvvé.”⁴⁷ „A magyar közigazgatás és törvénykezés nyelve a reformkor végén egyre inkább tisztul, egyre inkább megszilárdul, és a latinnak a béklyóit jelentékeny mértékben leveti magáról” – mondja Terestyéni Ferenc. Szerinte „1848 a hivatalos élet nyelvi gyakorlatában nem jelentett olyan mértékű hatást, mint a katonai és a politikai életben. Ez természetes, hiszen ezen a téren a fejlődés (. . .) több évtizedes gyakorlatra tekinthet vissza”. A közigazgatás és a törvénykezés nyelvének fejlődése nem olyan mértékű, mint a katonai nyelv, „amelynek gyakorlati téren való kibontakozása valójában 1848-ban történt meg”.⁴⁸ „Ahogy a reformkor politikai törekvései 1848. márciusi vívmányaiban termettek meg gyümölcszeit (. . .) – mondja Terestyéni –, hasonlóképpen a magyar politikai nyelv is az 1848 márciusában megvalósult sajtószabadság birtokában ennek az önálló politikának (. . .) hű tükrévé érte el fejlődésének magasabb fokát.”⁴⁹ A szabad sajtó által 48-ban kerültek forgalomba olyan már meglevő szavak, amelyek addig elszigetelten maradtak; voltaképpen ekkor kapták meg pontos jelentésüket. 1848-ban az újságírók nyelvújítók is voltak. Lépten-nyomon új fogalmak merültek fel, meg kellett őket értetni az olvasókkal.⁵⁰

A szabadságharc után az elnyomás évei következtek, de a magyar nyelv pozícióit biztosító eszközök megmaradtak: az irodalom, a sajtó, a tudományos akadémia, az iskolák stb.⁵¹ „A nemzetivé válásnak hatalmas, ragyogó és a bukás ellenére is sikeres próbája volt a mi szabadságharcunk. A nyelvi téren is számos kezdeményezés található benne, 1848–1849 szelleme tovább élt és hatott az önkényuralom éveiben, sőt a későbbi évtizedekben is, nem egy mozzanatában mindmáig” – mondja Pais Dezső.⁵² Tompa József szerint „a politikai fejlődés végpontja, 1849 (. . .) joggal tekinthető egyben nyelvi korszakhatárnak is”,

hiszen „irodalmi nyelvünk egységesülése, legfőbb maradandó jegyeinek elismertetése akkorára már nagyjában (. . .) befejeződött”.⁵³

JEGYZETEK

- ¹ Vö. Rábel László: *Hivatalos nyelvünk* (történeti és nyelvészeti tanulmány), Sopron, 1914, a szerző kiadása, 48. (Rábel)
- ² Vö. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv történetéhez 1790–1848*, Budapest, 1926, 16–23. (Iratok)
- ³ Vö. Deme László: A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért, in: *Nyelvünk a reformkorban* (tanulmánygyűjtemény), szerk. Pais Dezső, Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó, 24. (Deme)
- ⁴ Vö. Rábel 34–35.
- ⁵ Vö. Rábel 35.
- ⁶ Vö. Rábel 38.
- ⁷ Vö. Rábel 38.
- ⁸ Vö. Rábel 37–38.
- ⁹ Vö. Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, 1923, 148–9. (Életr.)
- ¹⁰ Vö. Életr. 153.
- ¹¹ Vö. Életr. 150.
- ¹² Vö. Életr. 154.
- ¹³ Vö. Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Budapest, 1928, 149.
- ¹⁴ Vö. Deme: *Nyelvünk a reformkorban*, 12.
- ¹⁵ Vö. Deme: *Nyelvünk a reformkorban*, 9.
- ¹⁶ Vö. Rábel, 49–52.
- ¹⁷ Vö. Iratok, 34.
- ¹⁸ Vö. Iratok, 46., 27.
- ¹⁹ Vö. Iratok, 36., 53., 69., 74., 76.
- ²⁰ Vö. Rábel, 119.
- ²¹ Vö. Életr. 147.
- ²² Vö. Rábel, 119–120.
- ²³ Vö. Rábel, 120.
- ²⁴ Vö. Rábel, 120–121.
- ²⁵ Vö. Életr. 154–155.
- ²⁶ Vö. Életr. 155–156.
- ²⁷ Vö. Rábel, 75.
- ²⁸ Vö. Bárcki Géza: *Népnyelv és irodalmi nyelv*. In: *Néprajzi tanulmányok* (cikkgyűjtemény), Budapest, 1948, 96–97.
- ²⁹ Vö. Pais Dezső: *Bevezetés, Nyelvünk a reformkorban*, X.
- ³⁰ Vö. Deme: *Nyelvünk a reformkorban* 3.

- ³¹ Vö. Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv, MNyTK 83., 127.
- ³² Vö. Deme: Nyelvünk a reformkorban 6.
- ³³ Vö. Deme: Nyelvünk a reformkorban 6.
- ³⁴ Vö. Deme: Nyelvünk a reformkorban 25.
- ³⁵ Vö. Iratok 99.
- ³⁶ Vö. Terestyéni Ferenc: Az állami élet nyelve. In: *Nyelvünk a reformkorban* 120. (Terestyéni)
- ³⁷ Vö. Terestyéni: Nyelvünk a reformkorban 120.
- ³⁸ Kölcsey Ferenc válogatott szónoki művei, Budapest, 1890, Franklin-társulat, (2. kiadás), 118.
- ³⁹ *A magyar politikai szónoklat kézikönyve II.*, Pest, 1866, Emich Gusztáv, 363.
- ⁴⁰ *A magyar politikai szónoklat kézikönyve II.*, 364.
- ⁴¹ Vö. Iratok, 125., 171–172.
- ⁴² Vö. Iratok, 174., 193–194.
- ⁴³ Vö. Iratok, 138., 148., 162., *Nyelvünk a reformkorban* 120.
- ⁴⁴ Vö. Iratok, 138., 141., 147., 162., 167., 178.
- ⁴⁵ Vö. Iratok, 180.
- ⁴⁶ Vö. Terestyéni: *Nyelvünk a reformkorban* 121–123.
- ⁴⁷ Vö. Deme: *Nyelvünk a reformkorban*, 23.
- ⁴⁸ Vö. Terestyéni: *Nyelvünk a reformkorban*, 124.
- ⁴⁹ Vö. Terestyéni: *Nyelvünk a reformkorban*, 87.
- ⁵⁰ Vö. Terestyéni: *Nyelvünk a reformkorban*, 87–88.
- ⁵¹ Vö. Deme: *Nyelvünk a reformkorban*, 23.
- ⁵² Vö. Pais: *Nyelvünk a reformkorban*, XIV.
- ⁵³ Vö. Tompa József: Az irodalmi nyelv. *Nyelvünk a reformkorban*, 319.